

MEĐUSOBNI STEREOTIPI HRVATA, BOŠNJAKA I SRBA U SVETLU DVOFAKTORSKE TEORIJE PREDRASUDA

Mutual Stereotypes of Croats, Bosnjaks and Serbs in the Light of Two Factors Theory of Prejudice

APSTRAKT Kako nizom empirijskih provera nije dobijena očekivana korelacija između negativnih stereotipa i predrasuda, savremeni istraživači su pretpostavili da stereotipe ne treba posmatrati kao jednodimenzionalni konstrukt. Predložena je dvofaktorska teorija stereotipa gde je prva dimenzija kompetencije (superioran-inferioran), a druga dobrote i moralnosti (dobar-loš). Samo ova potonja korelira sa predrasudama. Naše istraživanje, obavljeno na 617 ispitanika iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pokazuje da su negativni međusobni stereotipi ova tri naroda još dominantni, a ta negativnost se odražava pre svega na drugoj dimenziji, kao što i predviđa pomenuta teorija.

KLJUČNE REČI stereotipi, predrasude, dimenzije, međuetnički, grupe

ABSTRACT Since a number of empirical research have not shown expected correlation between negative stereotypes and prejudices, modern researchers have proposed that stereotypes should not be treated as unidimensional construct. The two factors theory of stereotypes has been proposed. First dimension is competence (superior-inferior), and second is beneficence or morality (good-bad). Only second one has high correlation with prejudices. Our research, conducted on 617 subjects from Serbia, Croatia and Bosnia and Hercegovina, shows that mutual negative stereotypes among these three nations are still dominant, and that negativity has mainly been found on the second dimension, just as mentioned theory proposed.

KEY WORDS stereotypes, prejudices, dimensions, interethnics, groups

Uvod

Savremeni istraživači u društvenim naukama uobičajeno definišu stereotipe kao uverenja o ličnim osobinama grupa ili kategorija ljudi (Ashmor i Del Boca, 1981). Nasuprot tradicionalnom pristupu koji vidi stereotipe kao neispravne, iracionalne, krute, ili već na neki način pogrešne, u novijim pristupima se smatra da stereotipi proizlaze direktno iz normalnog i adaptivnog kognitivnog procesa, kao što je kategorizacija, a čija je funkcija da smanji složenost protoka socijalnih informacija (Brewer & Kramer, 1985; Messick & Mackie, 1989).

Veliki deo savremenih istraživanja u oblasti socijalne psihologije tretira stereotipe kao ishode čisto kognitivnih procesa i pojam stereotipa vidi kao kognitivnu strukturu koja organizuje i reprezentuje informacije koje se tiču socijalnih kategorija (Fiske, 1998, 2000; MacCrae et al., 1996). Važan i dobro zasnovan zaključak izveden iz ovih istraživanja je da stereotipi funkcionišu kao generalizovana očekivanja u vezi sa kategorijama ili grupama, i da utiču na opažanje pojedinih članova ovih grupa, tako da se stereotip može pokazati pogodan i može biti potvrđen u ponašanju objekta.

Stvaranje stereotipa, po sebi, ne uključuje nužno predrasude. Stereotipi prema pripadnicima tuđih grupa mogu biti pozitivni, neutralni, ili negativni. Samo negativno evaluirani stereotipi su uobičajeno shvatani kao izraz predrasuda. Ovo pokreće dva bitna pitanja o stereotipima i predrasudama. Prvo, koliko su snažno negativni stereotipi o određenim grupama povezani sa ostalim izrazima predrasuda prema tim grupama? I drugo, da li su negativni stereotipi o članovima tuđih grupa organizovani na osnovu samo jedne dimenzije ili, kao što novija istraživanja nagoveštavaju, postoje dve razdvojene dimenzije negativnih stereotipa?

Tradicionalno je pretpostavljano da negativni stereotipi moraju biti snažno povezani sa ostalim izrazima predrasuda, kao što su nedopadanje ili diskriminatorско ponašanje (Allport, 1954). Međutim, dokazi ne potkrepljuju ovo u potpunosti. U pregledu istraživanja o stereotipima Brigham (Brigham, 1971) zaključuje da su negativni stereotipi i predrasude samo slabo i nestabilno povezani. I kasnija istraživanja su došla do sličnih zaključaka (Gardner, 1973, 1993; Stephan et al., 1994). Meta-analiza 30 hipotetičkih testova iz 12 različitih studija ukazuje da procenjeni stereotipi američkih belaca prema crncima koreliraju samo 0.25 sa opštim rasnim stavovima belaca i 0.16 sa utvrđenim diskriminatornim ponašanjem prema crncima (Dovidio et al., 1996).

Problem sa ovim istraživanjima je taj što ove studije, objašnjavajući odnos između predrasuda i stereotipa kasnijom procenom, vide stereotipe kao jednu opštu dimenziju koja se kreće od pozitivne do negativne evaluacije. Međutim, veliki broj

studija ukazuje da međugrupni stereotipi uključuju dve jasno razdvojene dimenzije procene. Jedna dimenzija tipično određuje kategoriju sposobnosti i uključuje crte ličnosti koje ukazuju na postignuće, sposobnost, prestiž, snagu i moć, nasuprot nesposobnosti, inferiornosti i slabosti, dok druga dimenzija, uobičajeno označena kao dobrodušnost, toplina ili moralnost, uključuje crte ličnosti koje ukazuju na dobrotu, dopadljivost, darežljivost i moralnost naspram pokvarenosti, zlonamernosti, zlobe, neiskrenosti i nemoralnosti. Ove dve dimenzije procene stereotipa dobijene su u Brujerovom i Kembelovom (Brewer & Campbell, 1976) istraživanju na plemenskim grupama Istočne Afrike, u studijama o etničkim i nacionalnim stereotipima (Phalet & Poppe, 1997; Poppe & Linssen, 1999), i stereotipima o socijalnim grupama (Fiske et al., 1999).

Uz to, ove dve različite dimenzije procene stereotipa izgleda da imaju potpuno drugačije korelate. Procena dimenzije sposobnosti je povezana sa statusom grupe (Fiske et al., 1999), moći (Phalet & Poppe, 1997) ili tehnološkim napretkom (Brewer & Campbell, 1976), dok je procena dimenzije dobrodušnosti povezana sa stepenom konflikta ili kompetitivnog straha od date grupe (Fiske et al., 1999; Phalet & Poppe, 1997).

Dakle, moderni pristupi ne vide stereotipe kao patološki proces, već kao da proizlaze iz univerzalnog i adaptivnog kognitivnog procesa, kao što je kategorisanje, čime se pojednostavljuje društvena kompleksnost i pomaže da imamo stalna očekivanja od drugih. Nasuprot očekivanjima, empirijske studije su našle relativno slabe odnose između opštih mera predrasuda prema tuđim grupama i evaluativnih stereotipa prema tim grupama. Međutim, ovi nalazi bi mogli da navedu na pogrešan put pošto noviji podaci ukazuju da stereotipi sadrže dve sasvim izdvojene dimenzije međugrupne evaluacije: dimenzije kompetencije i dobrodušnosti.

Ono osnovno što je potrebno kao preduslov za predrasude kao izraz negativnih međugrupnih stavova je podeljenost ljudskog društva na grupe ili socijalne kategorije. Iako su svuda prisutne u ljudskim delatnostima, grupe i socijalne kategorije nisu prirodno date, nego su društveno konstruisane i stvorene ljudskom misaonom aktivnošću. Socijalna raslojenost, ili jasna klasifikacija pojedinaca u odvojene kategorije ili grupe je osnovni kognitivni proces koji pojednostavljuje, uobličava i daje smisao društvenom okruženju. To je fundamentalna pretpostavka za bilo kakvo međugrupno ponašanje, i njena uloga u stvaranju predrasuda i stereotipa je još davno potvrđena (Allport, 1954; Lippman, 1922; Tajfel, 1969). Sklonost da se drugi opažaju kao grupa ili kao pripadnici neke klase pre nego kao pojedinci javlja se brzo i gotovo automatski u mnogim situacijama. To ima mnogobrojne efekte povezane sa predrasudama zasnovanim na opažanju, načinu obrade informacija i ponašanju prema pripadnicima datih grupa, koji se, kako je Fiske (1998, 2000) primetila, često javljaju automatski i van svesnog poimanja ili kontrole.

Jedna od posledica društvene kategorizacije jeste isticanje unutar-kategorijalnih sličnosti i van-kategorijalnih razlika, koju je Tajfel (1969) smatrao osnovom za stvaranje stereotipa. Brojne studije su pokazale da, kada su pojedinci podeljeni u grupe njihova sličnost sa članovima grupe i različitost između članova grupe i onih koji to nisu biće preuveličana. Još jedna posledica svrstavanja pojedinaca u sopstvene i tuđe grupe je i opšta tendencija pripadnika grupe da posmatraju one van grupe kao relativno manje složene i manje raznolike nego što zaista jesu (Hamilton & Troler, 1986).

Najsnažniji efekat kategorizacije demonstriran je primenom tzv. minimalne grupne paradigme koju je otkrio Tajfel sa saradnicima (Tajfel, 1970). Ovde su učesnici jednostavno obavешteni da su podeljeni u grupe, često na relativno proizvoljnoj osnovi. Ove grupe su imale minimalnu uključenost u grupne aktivnosti i minimalan kontakt među članovima. Pa ipak, kada su učesnici bili zamoljeni da procene anonimne članove sopstvene i tuđe grupe, ili da odmere njihove zasluge, oni su to činili sa predubedenjima i diskriminatorски su favorizovali pripadnike svoje grupe nad onima koji to nisu bili (Brewer, 1979; Tajfel, 1981). Štaviše, što je međugrupna kategorizacija bila istaknutija, i izvangrupna predubedenja i iskazana diskriminacija bili su veći.

Ovakva grupna diskriminacija i predubedenja pokrenuta podelama na grupe često su bili shvatani kao “nerazvijene forme manifestacija predrasuda” (Brown, 1995, str. 45). Međutim, ima indicija da ova predubedenja i diskriminacije primarno potiču od preuveličane procene sopstvene grupe, a ne od osuda tuđih grupa (Brown, 2000). Po tom gledištu, kategorizacija ne generalizuje negativan odnos ili predrasude na pripadnike tuđih grupa, nego to čini identifikacija i isticanje sopstvene grupe, što se može prikladnije posmatrati kao preduslov ili preteča nego kao forma predrasuda (Brown, 2000).

Dalja istraživanja ukazuju da će, kada ljudi imaju predrasude prema određenoj grupi, oni biti vrlo podložni da vide društvenu podeljenost. Tako je nađeno da su antisemiti bili spremniji da klasifikuju neke osobe kao Jevreje (Allport i Kramer, 1946), a kada su ciljne grupe bile rasno dvosmislene, osobi sa rasnim predrasudama je trebalo više vremena u pokušaju da ih klasifikuje (Blascovitch et al., 1997). Osobe koje imaju predrasude prema određenoj grupi su tako posebno spremne da se prilikom reagovanja na pojedince iz nekih grupa prebace sa onoga što je Brewer (1998) nazvao osobom zasnovano procesuiranje socijalnih informacija na kategorijom zasnovano procesuiranje, tj. pre će videti nekog kao npr. Srbina ili Hrvata nego kao autonomnu ljudsku jedinku. U društvima za koja je karakterističan visok nivo predrasuda, ovakve kategorizacije će se često isticati kroz razne situacije (Brewer & Miller, 1984).

Dakle, kategorizacija implicitno postoji u predrasudama i u međugrupnom ponašanju na nekoliko načina. Prvo, kategorizacija na grupe je preduslov za

međugrupno ponašanje. Drugo, istaknutost kategorizacije utiče na to koja će se količina predubeđenja i diskriminacija stvoriti. I treće, predrasude usmerene protiv određenih grupa teže da se povežu sa onim grupnim kategorizacijama koje su pristupačne osobama sa predrasudama i jasno vidljive u socijalnim situacijama u kojima predrasude postoje.

Kao dopuna ranijim objašnjenjima predrasuda, u novije vreme predloženo je još nekoliko pogleda na predrasude, koji su doveli do dvofaktorske teorije koja će biti u centru pažnje empirijskog dela ovog rada. Npr. Van den Berghe (1967) je podvukao razliku između paternalističkog i tradicionalnog rasizma. Kod paternalističkog, belci podnose crnce i mogu čak imati pozitivna osećanja prema njima, ali ih stereotipiziraju kao inferiorne, zavisne i detinjaste. Glick i Fiske (2001) su pokazali da je koncept paternalističkih predrasuda takođe koristan za razumevanje odnosa među polovima i seksizma. Drugo, Bettelheim & Janowitz (1964) ukazuju da su predrasude uperene protiv grupa sa visokim statusom, kao što su Jevreji, obojene problemima super-ega, kao što su ogorčenost i zavist, a koji potiču iz ličnog neuspeha. Ove predrasude zavisti i srdžbe se razlikuju od tradicionalno-rasističke vrste predrasuda uperenih protiv grupa sa niskim statusom, kao što su američki crnci, koje dolaze od projekcija ida i obojene su prezirom i odvratnošću. Još nekoliko obuhvatnih i sistematskih tipologija se zasnivaju na zapažanjima Fiskeove i sar. (1999) da se čini da postoje dve različite dimenzije predrasuda, jedna: voljenje-nevoljenje i druga: nepoštovanje-poštovanje. Ovo razlikovanje je konzistentno sa do sada prikupljenim dokazima da su ove dve dimenzije izražene u stereotipnim vrednovanjima (stereotipi dobrote ili topline za voljenje i stereotipi sposobnosti za poštovanje), intergrupnim osećanjima (negativna za nevoljenje i nisko pozitivna osećanja za nepoštovanje) i intergrupnom diskriminatornom ponašanju (averzivni rasizam za nevoljenje i dominantni rasizam za nepoštovanje).

Takođe je sugerisano da ove dve dimenzije intergrupnih stavova mogu biti sagledane kao izrazi dveju osnovnih vrsta shema intergrupne kategorizacije, tj. načina razlikovanja "nas" od "njih", koji su asocirani sa predrasudama (Duckitt, 2001). U jednom slučaju, društvo je kategorisano na "nas", koji smo dobri, pristojni, moralni ljudi, i "njih", koji su loši, podrivajući i nemoralni. U drugom, društvo se kategoriše na "nas", koji smo superiorni, sposobni, jaki i dominantni (ili bi po pravu trebalo da budemo dominantni) i "njih", koji su inferiorni, nekompetentni i slabi.

Glick i Fiske (2001) su pokazali kako ukrštanje dve dimenzije (visoka naspram niske topline - takođe se naziva i dobročinstvo ili moralnost i visoka naspram niske kompetentnosti) proizvodi četvoročlanu tipologiju stavova prema tuđim grupama. Ove 4 vrste stavova su: divljenje (grupa kojoj ne pripadamo se vidi kao kompetentna i topla), predrasude zavisti (kompetentna, ali ne i topla),

predrasude prezira (nekompetentna i hladna) i paternalističke predrasude (topla i nekompetentna).

Ova tipologija bi takođe mogla biti zasnovana na dve dimenzije kategorišuće sheme (dobro-loše, superiorno-inferiorno) koje odgovaraju ovim dvema dimenzijama stereotipa (Duckitt, 2001). Ovde je neophodan i jedan važan dodatak tipologiji. Dok se dva nivoa čine odgovarajućim kriterijumu kategorišuće sheme sa dimenzijama dobra” naspram ”loše” grupe, čini se da druga dimenzija kategorišuće sheme ”superiornih” naspram ”inferiornih” grupa zahteva treću, srednju kategoriju grupa kao ”jednakih”.

Prva kombinacija kategorisanja tuđih grupa kao jednakih i dobrih definiše stav tolerancije ili stvarni stav bez predrasuda. Druga, kombinacija kategorisanja tuđih grupa kao jednakih ali loših (pretećih) definiše neprijateljske predrasude, koje su tipični obrasci za neprijateljsko tretiranje tuđih kompetitivnih grupa, koje su relativno jednake po statusu i moći (Sheriff, 1967).

Dve vrste intergrupnih stavova, izvedenih ukrštanjem nivoa ”superiornih” sa ”dobrim” i ”lošim” grupama sigurno bi pokazivale stavove od podređenih do dominantnih. Glick i Fiske (2001) su u svojoj tipologiji opisali ove stavove prema tuđim grupama kao ”poštovanje” i ”zavist”. Divljenje tuđoj grupi je usmereno ka grupama koje se doživljavaju kao grupe sa višim statusom, moćnije i zakonski povlašćenije u odnosu na sopstvenu grupu, što je izraženo u favorizovanju tuđih grupa. Čini se da vrstama predrasuda prema grupi koja se kategoriše kao preteća i superiorna više odgovara naziv - predrasude ogorčenosti, nego naziv Glicka i Fiskeove - predrasude zavisti, i to iz nekoliko razloga. Pošto su takve grupe viđene kao loše, njihova superiornost se doživljava kao nelegitimna, kao da proizlazi iz kršenja normi i vrednosti jednakosti i pravde, usled čega je ogorčenost tipičnija reakcija od zavisti. Ove predrasude su asocirane sa relativnom deprivacijom i mogu je doživeti podređene grupe u odnosu sa dominantnim, ili nesigurne dominantne u odnosu sa moćnim podređenim, dobijajući njihovim gubitkom.

Najzad, dve kategorije ”inferiorna i dobra” i ”inferiorna i loša” su viđene kao karakteristike grupa koje su društveno podređene i niske po statusu i moći. Predrasude prezira su uperene protiv grupa klasifikovanih kao ”inferiorne i loše”, koje se ponižavaju i ne vole, što se čini ekvivalentnim obrascu američkog tradicionalnog rasizma. Grupe viđene kao ”inferiorne i dobre” nisu poštovane, ali su voljene, sa obrascem paternalističkih predrasuda. Čini se da ova šestočlana tipologija najbolje smešta većinu razlikovanih predrasuda, iako neki američki istraživači smatraju da simbolički ili moderni rasizam mogu lako uključiti nekoliko različitih vrsta predrasuda, od kojih svaka može karakterisati različite podgrupe belaca. Tako, hostile predrasude mogu biti uglavnom karakteristika srednje klase belaca i mogu poticati od percepcije crnaca kao ne-inferiornih (dakle kao jednakih), ali kao pretećih i ugrožavajućih za važne konzervativne i protestantske etičke

vrednosti - i stoga kao loših. Predrasude ogorčenosti mogu biti više karakteristika radničke klase i predstavljati ogorčenost zbog prednosti crnaca, koji su viđeni kao nepravedni i ne-fer (crnci viđeni kao povlašćeni, stoga superiorni, ali loši). I na kraju, paternalističke predrasude mogu biti karakteristika liberalne srednje klase belaca. Ovo može razviti osećanja da su crnci bili diskriminirani i nepravedno tretirani, i da su zbog toga vredni pažnje ("dobri i voljeni"), ali niski na socijalnom statusu i postignućima, i ne mogu da uspeju bez pomoći i politike podrške (stoga "inferiorni i nepoštovani").

Specifična situacija u našem regionu

Tokom protekle decenije trajali su ogorčeni međuetnički sukobi između Srba, Hrvata i Bošnjaka (Muslimana). U prvoj polovini devedesetih bili su i oružani, da bi se po završetku ratova i dalje zadržalo nepoverenje, pa čak i mržnja praćena veoma negativnim predrasudama. Pre početka oružanih sukoba, a po raspadu bivše zajedničke države, započeo je snažan i ubrzan proces kategorizacije i strogog odvajanja na "nas" i "njih" ova tri južnoslovenska naroda, koji svakako imaju svojih specifičnosti (od kojih je najistaknutija religijska pripadnost), ali i niz zajedničkih odlika. Granice grupa, među kojima su i nacije i elementi sličnosti i razlika koje stvaraju kategorije imaju tendenciju da budu arbitrarne. Istorijski, proces ideologizacije etničkih karakteristika je verovatniji kada postoje energični pojedinci ili grupe koje imaju interesa u stvaranju lojalnosti prema široj grupi – da bi, na primer, zasnovali novu religiju, ili proširili svoje ekonomske aktivnosti, ili osnove svoje političke moći. Ko će biti uključen u ovu širu grupu zavisi, u svakom slučaju, od osobitih interesa graditelja nacije i povoljnih prilika koje su im na raspolaganju. U isto vreme, one ne moraju biti potpuno arbitrarne, zato što moraju postojati neke zajedničke kulturne karakteristike kao polazište za zadatak ideologizacije. Jedan od najpoznatijih svetskih socijalnih psihologa Herbert Kelman ukazuje da Srbi, Bošnjaci i Hrvati pružaju dobar primer elemenata samovoljnosti u povlačenju nacionalnih granica. Ove tri grupe dele zajednički jezik i kulturu što, u principu, može poslužiti da se definišu kao jedna nacija. Ali, razlike u religiji i istorijska iskustva su preuveličana kako bi ih definisala kao odvojene nacije, međusobno ih sukobljavajući u gorkom konfliktu koji je dugo trajao (Kelman, 1997).

Metod istraživanja

Uzorak

Naše istraživanje obuhvatalo je 617 subjekata iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije (Tabela 1). Ispitanici su bili studenti sa univerziteta u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu, Rijeci, Novom Sadu i Nišu.

Tabela 1. Opis uzorka prema državi u kojoj žive

DRŽAVA	Broj ispitanika	Procenti
Srbija	271	43.9
Hrvatska	170	27.6
Bosna i Hercegovina	176	28.5
Ukupno	617	100.0

Na sledećoj tabeli (broj 2), može se videti da su ispitanici veoma raznovrsni po vrsti fakulteta, s tim što najveći broj ispitanika studira neku od društveno-humanističkih nauka.

Tabela 2. Opis uzorka po vrsti fakulteta

Vrsta fakulteta	Broj ispitanika	Procenti
tehnički	95	15.4
medicinski	77	12.5
društveno-humanistički	280	45.4
prirodno-matematički, šumarski, poljoprivredni	70	11.3
akademije umetnosti	12	1.9
ostali	52	8.4
više škole	30	4.9
Ukupno	617	100.0

Instrument

Ispitanicima je dat niz od 80 atributa (videti Prilog 1) i od njih je zatraženo da, kao u klasičnom postupku Kaca i Brejlja, iz date liste od 80 odaberu po 5 osobina koje po njihovom mišljenju najbolje karakterišu prosečne Hrvate, Bošnjake i Srbe.

Cilj nam je bio da ispitamo kakvi su stereotipi između ova tri naroda, i kako se oni reflektuju u pomenutoj dvofaktorskoj teoriji.

Priprema podataka za obradu

Da bismo mogli ostvariti glavni cilj ovog istraživanja i utvrditi koliko je razvijena svaka od dve dimenzije stereotipa, morali smo izvršiti dalju transformaciju dobijenih podataka. Za to je bilo potrebno utvrditi u kom stepenu svaki od 80 predloženih atributa predstavlja odliku koja se može smatrati superiornom odnosno inferiornom i, s druge strane, dobrom ili lošom. U toj situaciji, izvršena je preliminarna procena datih atributa od strane nezavisnih procenjivača, koji su bili iz iste populacije kao i budući ispitanici. Procenjivano je gde se nalazi svaki atribut na oba zamišljena kontinuumu. Pridevi su na osnovu procena podeljeni u pet grupa. Procena superiornosti i inferiornosti izdvojila je prideve: ugledni, bogati, napredni i sposobni u grupu čiji će odabir doneti maksimalnih 5 poena, dok su u grupu koja nosi minimalni 1 poen, između ostalog svrstani: nazadni, primitivni, prljavi, glupi i prosti. Pridevi koji su procenjeni kao neutralni prema ovoj dimenziji, kao što su: religiozni, dvolični, druželjubivi itd, dobili su po 3 poena. Zatim je po 5 izbora svakog ispitanika, tako transformisanih, sabrano i dobijen je skor na prvoj procenjivanoj dimenziji.

Identičan postupak je ponovljen i pri dobijanju druge dimenzije, dobrodušni–zlonamerni, s tim što su sada pridevi koji su dobili najviše bodova bili recimo: pravedni, karakterni, miroljubivi, a najmanje: pohlepni, podli, nemoralni, nepošteni, itd. Dakle, pošto je moguće i potrebno izvršiti tačno pet izbora, to raspon skorova na ove dve dimenzije može da se kreće od 5 – kada je potpuno na negativnom polu, do 25 – kada je stereotip potpuno pozitivan.

Konačno, pridevi su procenjeni i prema opštoj dimenziji te je dobijen i treći indeks. Na primer, ako je neko dvoličan ili druželjubiv, on nije ni superioran ni inferioran, ali jeste, uopšteno govoreći, u prvom slučaju procenjen negativnije a u drugom pozitivnije od zamišljenog proseka.

Rezultati istraživanja

Pre nego što prezentujemo rezultate, u skladu sa dvofaktorskom teorijom stereotipa, čini nam se korisnim da damo i deskriptivne rezultate, kao što je uobičajeno u klasičnom načinu ispitivanja stereotipa.

Tabela 3. Međusobni opšti stereotipi među ispitivanim narodima

Procenjivane grupe	Ispitanici	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
SRBI	Srbi	247	17.7449	3.58346
Opšta procena	Hrvati	163	11.2454	4.87256
	Bošnjaci	148	7.7838	3.26086
	Total	583	13.2075	5.75411
HRVATI	Srbi	239	11.1841	4.35885
Opšta procena	Hrvati	162	17.2963	4.04000
	Bošnjaci	148	11.7365	4.34774
	Total	574	13.1585	5.01665
BOŠNJACI	Srbi	237	10.4937	4.01440
Opšta procena	Hrvati	161	13.5652	4.82154
	Bošnjaci	148	17.6824	3.35848
	Total	571	13.3765	5.01997

Iz tabele 3. možemo pročitati niz zanimljivih podataka. Pre svega, ispitanici svoje nacionalne grupe procenjuju gotovo identično, uz prosečan indeks nešto preko 17. Ukoliko znamo da je mogući raspon ovoga indeksa od 0 do 25, može se tvrditi da ispitanici ne ocenjuju svoju naciju kao otelotvorenje najpozitivnijih osobina, nego uzimajući u obzir i realno postojeće mane, te je konačna slika o sopstvenoj grupi tek blago pozitivna. Kada se uzmu u obzir odgovori svih ispitanika, tri nacionalne grupe su ponovo procenjene veoma slično, ali ta ukupna procena je ovaj put blago negativna. Srbi i Hrvati jedni druge vide identično, i ta slika je donekle, ali ne preterano, negativna (11.2). Bošnjaci u toj nijansi vide i Hrvate, dok Hrvati Bošnjake vide nešto manje negativno, gotovo na granici neutralnosti. Opšti stereotipi su najnegativniji između Srba i Bošnjaka, a posebno je negativna slika Srba u očima Bošnjaka (svega 7.8). Na to kakvi će stereotipi biti u velikoj meri utiče i neposredno iskustvo ispitanika, a kako je u Bosni i Hercegovini sukob ovih etničkih grupa bio najduži i najsiroviji, razumljivo je da se to reflektuje i na

dobijene rezultate. Potvdu o tome dobijamo i kada analiziramo neke specifičnije rezultate:

Stereotipi Srba prema Hrvatima

Srbi najčešće percipiraju Hrvate kao nacionaliste (28,74%), podle (20,87%), hladne (19,69%), nadmene (19,69%), dvolične (16,93), ali i kulturne (15,75). Zanimljivo je da niko od ispitanika srpske nacionalnosti među 5 osnovnih karakteristika Hrvata nije naveo: miroljubivi i tolerantni. Kao prvu odliku Hrvata, Srbi najčešće navode da su hladni (12,20%), okrutni (7,48%), hvalisavi (6,69%), ali i rodoljubivi - 6,30% srpskih ispitanika smatra da je najznačajnija karakteristika Hrvata baš rodoljubivost.

Stereotipi Srba prema Bošnjacima

Ispitanici srpske nacionalnosti najčešće vide Bošnjake kao religiozne (42,13%), fanatične (27,17%), fundamentaliste (19,29%) i nazadne (17,72%). Nakon niza negativnih atributa, kao prva pozitivna karakteristika Bošnjaka dolazi gostoljubivost, koju pominje 9,45% srpskih ispitanika. Među prvih 5 karakteristika koje, po njihovom mišljenju, odlikuju Bošnjake niko od ispitanika srpske nacionalnosti nije pomenuo sledeće attribute: napredni, liberalni i kulturni. Redosled prvih pominjanih karakteristika Bošnjaka gotovo je identičan ukupnom rezultatu. Tako su Bošnjaci najčešće viđeni kao religiozni (9,45%), fundamentalisti (7,87%) i nazadni (7,48%).

Stereotipi Bošnjaka prema Srbima

Bošnjaci najčešće percipiraju Srbe kao okrutne (33,77%), ratoborne (29,14%), nacionaliste (25,97%), nasilne i agresivne (po 25,32%). Prva pozitivna odlika jeste ponositi, koju navodi 7,14% ispitanika. Niko od ispitivanih Bošnjaka među 5 najkarakterističnijih odlika Srba nije uvrstio duži niz atributa: disciplinovani, karakterni, čisti, komunikativni, blagi, miroljubivi, pedantni, konvencionalni, bogati, napredni, liberalni, praktični, vredni, skromni, tolerantni i prilagodljivi. Čak 29,87% bošnjačkih ispitanika kao prvu karakteristiku Srba navodi okrutnost. Sve ostale odlike su daleko ređe navođene, prva sledeća je ratoborni (8,44), pa neiskreni (5,19%).

Stereotipi Bošnjaka prema Hrvatima

Bošnjački ispitanici najčešće vide Hrvate kao dvolične (28,57%), podle (27,92%), lukave (26,62%), nacionaliste (24,03%) i neiskrene (22,73%). Prvi

"pozitivan" atribut jeste kulturni (8,44%). Ni jednom nisu pomenuti atributi hrabri i čisti. Kao prva odlika Hrvata najčešće su spominjani termini: neiskreni (15,58%) i okrutni (7,79% - zanimljivo je da ovaj pridev nije ni jednom pomenut na mestima od drugog do petog).

Stereotipi Hrvata prema Srbima

Hrvatski ispitanici najčešće percipiraju Srbe kao ratoborne (29,14%), nacionaliste (21,14%), agresivne (20,00%) i rodoljubive (16,00%). Niko od ovih ispitanika ne vidi kao najkarakterističnije odlike Srba to da su ugledni, blagi, miroljubivi, pedantni, vredni, skromni, osećajni, ali ni prljavi. Najviše Hrvata kao odliku Srba na prvom mestu navodi da su rodoljubivi (10,29%), a isto toliko ispitanika misli da su okrutni.

Stereotipi Hrvata prema Bošnjacima

Hrvati najčešće vide Bošnjake kao religiozne (33,71%), a odmah potom kao gostoljubive (22,86%), pa kao konzervativne (20,57%), duhovite (17,14%), tradicionaliste (15,43%) i vesele (14,86%). Dakle, ovde su najmanje izraženi negativni stereotipi, a delegitimizirajući se i ne pominju na vrhu liste. Niko od Hrvata ne vidi Bošnjake pre svega kao liberalne, pohlepne, osvajače, fašizoidne, ali ni kao osećajne.

Kada uzmemo u obzir samo prvi izbor, Bošnjaci su najčešće opisani kao konzervativni (13,14%), gostoljubivi (8%) i fundamentalisti (6,68).

Rezultati po dvofaktorskoj teoriji stereotipa

Pogledajmo konačno i kakve smo rezultate dobili, uzimajući u obzir da stereotipi imaju dve dimenzije, koje smo definisali u uvodnom delu.

Tabela 4. Stereotipi Srba na dve dimenzije stereotipa

Srbi ispitanici	Minimum	Maksimum	Aritmet. sredina	St. devijacija
Srbi superiornost	11.00	18.00	15.24	1.24
Hrvati superiornost	11.00	20.00	15.24	1.31
Bošnjaci superiornost	9.00	18.00	13.92	1.80
Srbi dobrodušnost	7.00	20.00	15.82	1.85
Hrvati dobrodušnost	5.00	18.00	11.85	3.10
Bošnjaci dobrodušnost	5.00	20.00	13.11	2.63

Dakle, Srbi vide Hrvate kao jednako sposobne, a Bošnjake kao manje sposobne od sebe samih. S druge strane, obe tuđe grupe vide kao lošije, zlonamernije od svoje grupe, s tim što su sada Bošnjaci nešto pozitivnije ocenjeni nego Hrvati. Procene po potonjoj dimenziji su izrazito visoko varijabilne. To ukazuje da se ispitanici srpske nacionalnosti međusobno izrazito razlikuju po proceni dobrodušnosti ostalih dvaju naroda. Raspodela rezultata u ovim slučajevima nije normalna, već bimodalna. Tako jedna grupa srpskih ispitanika ove narode vidi isto toliko dobrodušne kao i sopstveni narod (AS+SD), dok druga grupa te narode vidi kao izrazito zlonamerne (AS-SD). U ovoj potonjoj grupi, treba tražiti one koji poseduju najizraženije negativne predrasude prema drugim narodima.

Tabela 5. Stereotipi Hrvata na dve dimenzije stereotipa

Hrvati ispitanici	Minimum	Maksimum	Aritmet. sredina	St. devijacija
Srbi superiornost	9.00	20.00	14.50	1.37
Hrvati superiornost	11.00	21.00	15.61	1.32
Bošnjaci superiornost	9.00	20.00	14.38	1.56
Srbi dobrodušnost	5.00	18.00	12.37	3.01
Hrvati dobrodušnost	7.00	19.00	15.47	1.76
Bošnjaci dobrodušnost	7.00	20.00	14.89	1.90

Hrvati vide i Srbe i Bošnjake za nijansu niže sposobne od njih samih. Na drugoj dimenziji Bošnjaci su za nijansu lošiji, dok su Srbi percipirani kao značajno zlonamerniji od ostale dve grupe. I ovde se ponavlja visoka varijabilnost procena na drugoj dimenziji, posebno kada su u pitanju Srbi. To znači da postoji jedna grupa koja procenjuje Srbe kao podjednako dobrodušne, i druga koja ih procenjuje kao ekstremno zlonamerne. Čini nam se da bismo i u ovom slučaju ovu dimenziju mogli da posmatramo kao onu koja diskriminiše osobe sa i bez predrasuda.

Tabela 6. Stereotipi Bošnjaka na dve dimenzije stereotipa

Bošnjaci ispitanici	Minimum	Maksimum	Aritmet. sredina	St. devijacija
Srbi superiornost	11.00	20.00	14.06	1.52
Hrvati superiornost	11.00	21.00	15.53	1.56
Bošnjaci superiornost	7.00	20.00	15.01	1.38
Srbi dobrodušnost	5.00	19.00	9.93	2.95
Hrvati dobrodušnost	5.00	18.00	11.71	2.84
Bošnjaci dobrodušnost	7.00	23.00	16.58	2.06

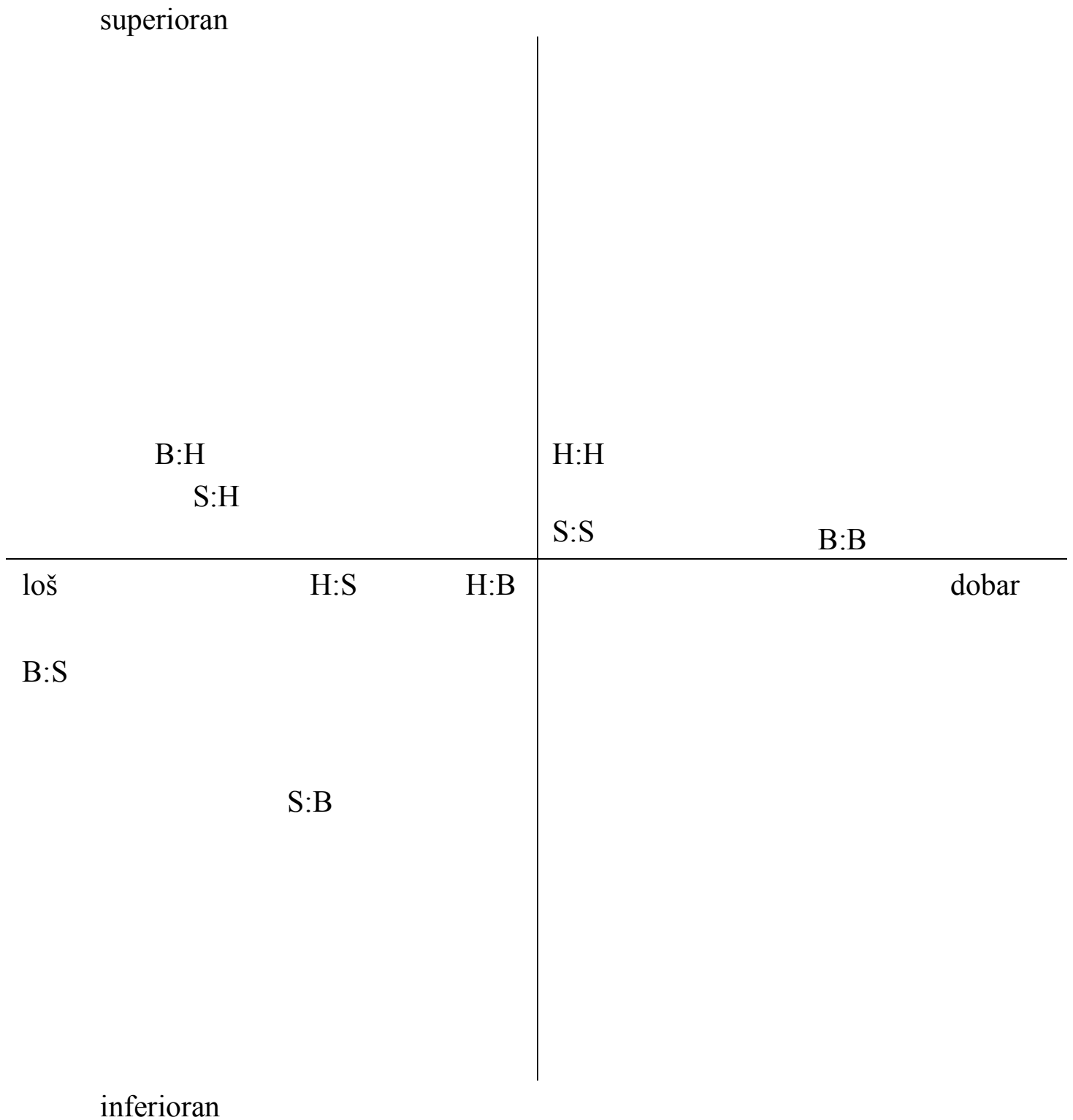
Bošnjaci percipiraju Hrvate kao grupu koja je čak superiornija od njih samih, dok su Srbi procenjeni za nijansu inferiorniji. Sasvim je drugačija situacija na drugom kriterijumu gde su i Hrvati, a posebno Srbi ocenjeni kao daleko lošiji i zlonamerniji. I u ovom slučaju postoje mnogo veća neslaganja među ispitanicima pri proceni druge dimenzije.

Na sledećem dvodimenzionalnom grafikonu pokušaćemo da ove iste rezultate jasnije prikažemo. Prvo slovo je početno slovo nacionalne pripadnosti ispitanika, a drugo je početno slovo procenjivanog naroda.

Kao što se da videti, sve procene superiornosti i inferiornosti, i svojih i tuđih grupa, kreću se oko prosečne vrednosti. Mnogo veća raznolikost odgovora, izražena je na dimenziji dobar–loš ili dobrodušan–zlonameran. Tu su mnogo veće i standardne devijacije, dakle, predočene tačke mnogo više variraju levo-desno, nego gore-dole. To što se aritmetičke sredine na obe dimenzije pri proceni sopstvenih grupa kreću oko mogućeg proseka ne znači da su ispitanici isuviše kritični prema sopstvenoj naciji. Oni su bili ograničeni na izbor pet atributa, i često su birali one attribute koji, iako afirmativni, ne spadaju u dimenziju superiornosti, odnosno dobrodušnosti, pa stoga ne nose 5 poena. No, mnogo je zanimljivije da su i ocene drugih naroda, i to onih s kojima su do juče bili u otvorenom ratnom sukobu, neretko isto toliko visoke. Tako Srbi smatraju Hrvate identično superiornim njima, a Bošnjaci čak i superiornijim. I ostale procene na ovoj dimenziji su bliske, osim što Srbi vide Bošnjake za nijansu inferiornije. Značajnije razlike se očituju na dimenziji dobrodušnost – zlonamernost.

Posmatrajući konkretne negativne stereotipe, možemo uočiti snažan uticaj društvene svakodnevice i svih elemenata koji je ispunjavaju, poput medija, izjava političara i uopšte dominantnog sistema uverenja koji postoji u svakom od ovih društava, a koji, je dobrim delom, još uvek onaj koji je formiran tokom oružanih sukoba u prvoj polovini protekle decenije. Tako je zanimljivo da su Bošnjaci negativno percipirani kao fanatični fundamentalisti, što je očigledno povezano sa drugačijom religijskom pripadnošću, koja je najvidljivija granična linija između "nas" i "njih", a čije je povlačenje izuzetno značajno po teoriji socijalnog identiteta i socijalne komparacije. U isti mah, nestali su neki raniji negativni kulturni stereotipi te gotovo niko od ispitanika ne vidi Bošnjake kao glupe.

Dakle, svako vreme i društvene okolnosti u njemu snažno deluju ne samo na stepen negativnosti nego i na vrstu stereotipa. U periodu ratova ljudi mnogo češće imaju etnocentrične tendencije da se atribuiraju pozitivne crte, vrednosti i ponašanje svom sopstvenom društvu, fokusiraju se na nepravdične povrede, svireposti i gnusnosti protivnika i kroz sledstvenu dehumanizaciju pridaju im ekstremne negativne crte, koriste politički negativne etikete i negativna grupna poređenja.

Međutim, po okončanju sukoba, neophodna je promena pogleda ka suparničkoj grupi, i ona treba da vodi ka balansiranim stereotipijama, tj. da negativnim stereotipima doda i pozitivne. U svakom slučaju, delegitimišući stereotipi moraju nestati. Promena treba takođe da uzrokuje da članovi grupe počnu da percipiraju raznolikosti među članovima suparničke skupine. Oni ne bi trebali biti viđeni kao homogena i unitarna grupa, nego tako da je sačinjena od raznolikih podgrupa sa različitim karakteristikama. Novo viđenje suparničke grupe trebalo bi

da uveća poverenje u tu grupu i omogući razumevanje potreba njenih članova i tako učini verovatnijim da će ta grupa moći biti viđena kao partner ili čak i kao saveznik.

Bilo bi zanimljivo, i svakako korisno, korelirati postojeće dve dimenzije stereotipa sa nizom mera predrasuda i na taj način pokušati da se što preciznije identifikuju potencijalni izvori loših slika o drugima i pronađu načini da se bar krajnje negativne i delegitimišuće percepcije drugih otklone. Na taj način neutralisali bismo, ili barem oslabili tinjajuće izvore potencijalnih sukoba u budućnosti.

Literatura

- Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Allport, G., & Kramer, B.M. (1946). Some roots of prejudice. *Journal of Psychology*, 22, 9-39
- Ashmore, R., & DelBoca, F. (1976). Psychological approaches to understanding intergroup conflict. In P. Katz (Ed.), *Towards the elimination of racism* (pp. 73-123). New York: Pergamon.
- Blascovitch, J., Wyer, N., Swart, L., & Kibler, J. (1997). Racism and racial categorization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1364-1372.
- Bettelheim, B., & Janowitz, M. (1964). *Social change and prejudice*. London: Collier-MacMillan
- Bilalić, M., E. Pašić, M. Koso, S. Powell, W. Butollo (2002). Etničke stereotipije i etnička distanca studenata psihologije u Sarajevu i Banjaluci. Saopštenje: *Dani psihologije*, Zadar.
- Brewer, M. (1979). In-group bias in the minimal intergroup situation: A cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86, 307-324.
- Brewer, M. (1998). Category-based versus person-based perception in intergroup contexts. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.), *European review of social psychology*, Vol. 9 (pp. 77-106). Wiley.
- Brewer, M. B., & Campbell, D. T. (1976). *Ethnocentrism and intergroup attitudes: East African evidence*. New York: Sage
- Brewer, M., & Kramer, R. (1985). The psychology of intergroup attitudes and behavior. *Annual Review of Psychology*, 36, 219-243.
- Brewer, M. B., & Miller, N. (1984). Beyond the contact hypothesis: Theoretical perspectives on desegregation. In N. Miller, & M.B. Brewer (Eds.), *Groups in contact: The psychology of desegregation* (pp. 281-302). San Diego: Academic
- Brigham, J.C. (1971). Ethnic stereotypes. *Psychological Bulletin*, 76, 15-38.
- Brown, R. (1995). *Prejudice: It's social psychology*. Oxford, UK: Blackwell.
- Brown, R. (2000). Social identity theory: Past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 30, 745-778.

- Dovidio, J., Brigham, J., Johnson, B., & Gaertner, S. (1996). Stereotyping, prejudice, and discrimination: Another look. In N. Macrae, C. Stangor, & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp. 276-319). New York: Guilford.
- Duckitt, J. (2001). A dual process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 33, pp. 41 -113). San Diego: Academic Press
- Fiske, S. (1998). Stereotyping, prejudice, and discrimination. In D. Gilbert, S. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology*, (4th ed., Vol. 2, pp. 357-411). New York: McGraw-Hill.
- Fiske, S. (2000). Stereotyping, prejudice, and discrimination at the seam between the centuries: evolution, culture, mind, and brain. *European Journal of Social Psychology*, 30, 299-322.
- Fiske, S., Xu, J., Cuddy, A., & Glick, P. (1999). (Dis)respecting versus (dis)liking: Status and interdependence predict ambivalent stereotypes of competence and warmth. *Journal of Social Issues*, 55, 473-489.
- Gardner, R. (1973). Ethnic stereotypes: The traditional approach, a new look. *Canadian Psychologist*, 14, 133-148.
- Gardner, R. (1993). Stereotypes as consensual beliefs. In M. Zanna & J. Olson (Eds.), *The psychology of prejudice: The Ontario symposium* (Vol. 7, pp. 1-32). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Glick, P., & Fiske, S. (2001). Ambivalent sexism. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 33, pp. 115-188). San Diego: Academic Press.
- Hamilton, D. L., & Trolier, T. K. (1986). Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach. In J. F. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 127-164). Orlando, Florida: Academic
- Kelman, H. C. (1997). Nationalism, Partiotism and National identity. Socio-psychological dimension. In D. Bar-Tal & E. Staub (Eds.), *Patriotism in the lives of individuals and nations* (pp. 293-326). Chicago: Nelson-Hall.
- Lippman, W. (1922). *Public opinion*. New York: Harcourt, Brace Iovanovitch.
- MacCrae, C., Stangor, C., & Hewstone, M. (Eds.). (1996). *Stereotypes and stereotyping*. New York: Guilford.
- Messick, D. M., & Mackie, D. (1989). Intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 40, 45-81.
- Phalet, K., & Poppe, E. (1997). Competence and morality dimensions of national and ethnic stereotypes: A study in six eastern-European countries. *European Journal of Social Psychology*, 27, 703-723.
- Poppe, E., & Linssen, H. (1999). Ingroup favouritism and the reflection of realistic dimensions of difference between national states in Central and Eastern European nationality stereotypes. *British Journal of Social Psychology*, 38, 85-102.
- Sherif, M. (1967). *Group conflict and cooperation*. London: Routledge & Kegan Paul

- Stephan, W., Ageyev, V., Coates-Shrider, L., Stephan, C., & Abalakina, M. (1994). On the relationship between stereotypes and prejudice: An international study. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 277-284.
- Tajfel, H. (1969). Cognitive aspects of prejudice. *Journal of Social Issues*, 25, 79-97.
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223(2), 6-102.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press
- Van den Berghe, P. L. (1967). *Race and racism*. New York: Wiley

Prilog 1.

1	POPUSTLJIVI	21	FUNDAMENTALISTI	41	NAPREDNI	61	VREDNI
2	OKRUTNI	22	KARAKTERNI	42	PAMETNI	62	LJUBAVNICI
3	BRBLJIVI	23	NEPOPUSTLJIVI	43	LIBERALNI	63	NACIONALISTI
4	PRAVEDNI	24	NASILNI	44	KULTURNI	64	FAŠIZOIDNI
5	KONZERVATIVNI	25	ČISTI	45	DOSADNI	65	SKROMNI
6	HRABRI	26	KOMUNIKATIVNI	46	POSLOVNI	66	TOLERANTNI
7	NAZADNI	27	BLAGI	47	ŠKRTI	67	DVOLIČNI
8	RODOLJUBIVI	28	PODLI	48	RELIGIOZNI	68	PRILAGODLJIVI
9	HLADNI	29	PRKOSNI	49	POHLEPNI	69	LUKAVI
10	NEISKRENI	30	MIROLJUBIVI	50	UŠTOGLJENI	70	ČUDNI
11	OTVORENI	31	LENJI	51	SPOSOBNI	71	TRADICIONALISTI
12	HVALISAVI	32	PEDANTNI	52	PRAKTIČNI	72	FANATIČNI
13	UGLEDNI	33	PRIMITIVNI	53	NEMILOSRDNI	73	DRUŽELJUBLJIVI
14	BESKRUPULOZNI	34	NEPOŠTENI	54	REZERVISANI	74	GLUPI
15	BEZOSEĆAJNI	35	KONVENCIONALNI	55	VESELI	75	LICEMERNI
16	GOSTOLJUBIVI	36	SUROVI	56	OSVAJAČI	76	OSEĆAJNI
17	KUKAVICE	37	ŠARMANTNI	57	PRLJAVI	77	PROMIŠLJENI
18	RADNI	38	NADMENI	58	ZATVORENI	78	NEMORALNI
19	DISCIPLINOVANI	39	AGRESIVNI	59	DUHOVITI	79	PROSTI
20	RATOBORNI	40	BOGATI	60	TEMERAMENTNI	80	PONOSITI